

Mikołaj Winiewski

Centrum Badań nad Uprzedzeniami
Wydział Psychologii UW

Model przemocy pogromowej. Analizy przemocy kolektywnej na ziemiach polskich w latach 1805–1946

Niniejsza propozycja ujęcia przemocy międzygrupowej koncentruje się na jej funkcji. Innymi słowy oparta jest na założeniu, że zachowanie w takich relacjach jest nie tylko wynikiem strukturalnych aspektów sytuacji, ale także procesu psychologicznego związanego z tym, jak strony takiej relacji się postrzegają i jakie emocje międzygrupowe odczuwają względem siebie. Zachowania zatem, a w tym przemoc, są „narzędziami” do osiągnięcia celów czy też „funkcją” emocji i tego, w jaki sposób postrzegana jest grupa obca. Wychodząc z tych założeń, można stwierdzić, że zależnie od struktury sytuacji i w konsekwencji tego, jak grupa ofiar jest postrzegana przez sprawców, a także jakie cele sprawcy chcą osiągnąć, przemoc przyjmować będzie odmienną formę. Mając to na uwadze, możemy się spodziewać, że pogrom mniejszości, którego podłożem jest religijna niechęć, będzie miał inny przebieg od będącego wynikiem realizacji politycznych celów. Jeszcze inną dynamikę przemocy zaobserwujemy zaś, gdy zagrożona większość będzie pokazywać mniejszości jej miejsce w strukturze społecznej.

Międzygrupowa przemoc kolektywna

Opisując międzygrupową przemoc zbiorową, posługujemy się połączeniem dwóch odrębnych koncepcji. Teoria tożsamości społecznej¹ pomaga określić i zrozumieć mechanizmy opisujące kategorie społeczne, w tym wypadku religijne i etniczne, wyznaczające, kto jest ofiarą, a kto sprawcą przemocy.

Międzygrupowość danego wydarzenia możemy odnieść do charakteru sytuacji i rozumieć w kategoriach identyfikacji i motywacji aktorów w niej uczestniczących. Pierwszym aspektem jest to, czy te osoby należą do różnych

¹ H. Tajfel, *Differentiation between Social Groups. Studies in the Social Psychology of Intergroup Relations*, London 1978; H. Tajfel, J.C. Turner, *An Integrative Theory of Intergroup Conflict*, [w:] *The Social Psychology of Intergroup Relations*, ed. by W.G. Austin, S. Worchel, Monterey 1979.

kategorii społecznych. W dowolnej sytuacji, gdy do interakcji dochodzi między reprezentantami przynajmniej dwóch kategorii, mamy do czynienia z potencjalnymi członkami różnych grup. Nie jest to jednak wystarczające, aby daną sytuację zaklasyfikować jako międzygrupową. By takowa zaistniała, kategorie odróżniające od siebie wspomniane osoby powinny być w danym momencie widoczne, dostępne i ważne dla aktorów. Drugim zatem aspektem określającym, czy dana sytuacja jest międzygrupowa jest to, czy osoby – aktorzy – identyfikują się ze swoimi grupami i postrzegają swoje działanie jako reprezentowanie ich w interakcji między grupami. I tak w przypadku przemocy możemy to rozpatrywać na dwa sposoby. Pierwszy to interakcja pomiędzy osobami (uczestnikami konfliktu) jako jednostkami obdarzonymi indywidualnymi cechami. Drugi to przemoc międzygrupowa, kiedy uczestnicy identyfikują i postrzegają siebie nawzajem jako reprezentantów większych grup (np. etnicznych czy narodowych). Rozróżnienie pomiędzy tymi typami sytuacji, zwłaszcza z perspektywy obserwatora, jest niekiedy bardzo trudne². Przemoc i jej kolektywny charakter możemy opisać według dość prostej definicji przyjętej przez Charlesa Tilly'ego³. Jego zdaniem przemoc to interakcja społeczna:

- w wyniku której zadawane są (szeroko rozumiane) obrażenia osobom lub przedmiotom,
- z przynajmniej dwoma sprawcami zdarzenia,
- będąca wynikiem koordynacji działań sprawców obrażeń.

Koncepcje opisujące genezę i dynamikę przemocy zbiorowej

Badania i rozważania teoretyczne nad przyczynami czy dynamiką przemocy kolektywnej dotyczą głównie przypadków „ciężkiego kalibru”, takich jak przyczyny i czynniki sprzyjające trwaniu wojen⁴, ludobójstwa⁵ czy przemocy

² H.H. Kelley, *Attribution Theory in Social Psychology*, [w:] *Nebraska Symposium on Motivation*, ed. by D. Levine, Lincoln 1967; J.-C. Deschamps, *Social Attribution*, [w:] *Attribution Theory and Research. Conceptual, Developmental and Social Dimensions*, ed. by J. Jaspars, F.D. Fincham, M. Hewstone, London 1983, s. 223–240.

³ Ch. Tilly, *The Politics of Collective Violence*, Cambridge 2003, s. 3.

⁴ P. Collier, A. Hoeffler, *On the Economic Causes of Civil War*, „Oxford Economic Papers” 50, 1998, no. 4, s. 563–573; P. Collier, A. Hoeffler, M. Söderbom, *On the Duration of Civil War*, „Journal of Peace Research” 4, 2004, no. 3, s. 253–273.

⁵ E. Staub, *The Roots of Evil. The Origins of Genocide and other Group Violence*, Cambridge 1989; P. Glick, *Sacrificial Lambs Dressed in Wolves' Clothing. Envious Prejudice, Ideology, and the Scapegoating of Jews*, [w:] *Understanding Genocide. The Social Psychology of the Holocaust*, ed. by L.S. Newman, R.E. Erber, Oxford 2002, s. 11–42; B. Harff, *No Lessons Learned from the Holocaust? Assessing Risks of Genocide and Political Mass Murder since 1955*, „American Political Science Review” 97, 2003, no. 1, s. 57–73.

politycznej⁶. Pierwsze dwa zjawiska niewątpliwie należą do ekstremalnych przypadków przemocy zbiorowej, choć wydaje się, że ogólne mechanizmy sprzyjające mobilizacji do dokonania tego typu aktów, niezależnie od wymiaru czy zasięgu przemocy, są podobne. Badacze podkreślają istnienie wielu czynników kształtujących sytuację społeczną na różnych poziomach – od czynników makro do kontekstu sytuacyjnego – przyczyniających się zarówno do powstania konfliktów, ich eskalacji, jak i użycia siły przez jedną ze stron.

Większość badaczy, niezależnie od teoretycznego modelu, jakim operują, podkreśla wagę czynników makroekonomicznych⁷. Tak zwaną pierwszą falę pogromów w latach 1881–1882 w Imperium Rosyjskim poprzedzały surowa zima i poważne problemy z zaopatrzeniem. Do pogromów w latach 1903–1906 również doszło po okresie zapaści gospodarczej, pogłębionej dodatkowo przegraną wojną rosyjsko-japońską. Przytoczone poniżej badania poszerzają tę perspektywę. Uprzedzenia międzygrupowe są jednym z elementów procesu prowadzącego do konfliktu. Wyniki badań pokazują, że jednym z czynników je zwiększających jest relatywna deprivacja czy też grupowa relatywna deprivacja, czyli postrzeganie indywidualnej złej sytuacji życiowej lub złej sytuacji własnej grupy w porównaniu do innych. Zachodzi także, gdy sytuacja pogorszyła się w porównaniu do wcześniejszej. Badania pokazują, że to zjawisko również może być przyczyną powstania przemocy kolektywnej⁸. Relatywna deprivacja wpływa na nasilenie uprzedzeń w stosunku do innych grup i, co ważne, nie tylko tych, które potencjalnie mogą być obwiniane za złą sytuację, np. grup konkurujących z grupą własną o zasoby⁹.

Kolejnym czynnikiem powstawania przemocy zbiorowej jest społecznie podzielana agresywna ideologia, która może tłumaczyć przyczyny niezaspokojonych potrzeb¹⁰. Antysemicka ideologia szerząca się w pogrążonej w rewolucyjnym chaosie Rosji odegrała bardzo dużą rolę w genezie pogromów lat 1919–1921¹¹.

⁶ K. Höglund, *Electoral Violence. Causes, Concepts and Consequences*, „Terrorism and Political Violence” 21, 2009, no. 3, s. 412–427.

⁷ E. Staub, *The Roots of Evil...*; P. Glick, *Sacrificial Lambs Dressed in Wolves' Clothing...*, s. 11–42; P. Collier, A. Hoefler, *On the Economic Causes of Civil War*, s. 563–573; B. Harff, *No Lessons Learned from the Holocaust?...*, s. 57–73.

⁸ Th.F. Pettigrew, O. Christ, U. Wagner, R.W. Meertens, R. van Dick, A. Zick, *Relative Deprivation and Intergroup Prejudice*, „Journal of Social Issues” 64, 2008, no. 2, s. 385–401.

⁹ A. Zick, C. Wolf, B. Küpper, E. Davidov, P. Schmidt, W. Heitmeyer, *The Syndrome of Group-focused Enmity. The Interrelation of Prejudices Tested with Multiple Cross-sectional and Panel Data*, „Journal of Social Issues” 64, 2008, no. 2, s. 363–383.

¹⁰ M. Billig, *Social Psychology and Intergroups Relations*, London 1976; P. Glick, *Sacrificial Lambs Dressed in Wolves' Clothing...*, s. 11–42; E. Staub, *The Psychology of Bystanders, Perpetrators, and Heroic Helpers*, [w:] *Understanding Genocide...*, s. 113–142.

¹¹ V.P. Buldakov, *Freedom, Shortages, Violence. The Origins of the “Revolutionary Anti-Jewish Pogrom” in Russia, 1917–1918*, [w:] *Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History*, ed. by J. Dekel-Chen et al., Bloomington 2011.

Wydaje się, że ideologia jest kluczowym aspektem, gdy mowa o wpływie frustracji na agresję. Z jednej strony dostarcza ona wzorców zachowania (co należy zrobić, aby polepszyć swoją sytuację), z drugiej – wskazuje obiekty służące do rozładowywania frustracji w postaci grupy ofiar¹². W modelach przemocy międzygrupowej ideologia odgrywa również istotną rolę w dalszych etapach rozwoju interakcji. Uzasadnia przemoc dokonywaną przez grupę własną, np. opierając się na poczuciu krzywdy¹³. To w niej zawarte są również elementy, które oddziałują na emocje i ułatwiają deprecjonowanie ofiar¹⁴, a tym samym dokonywanie aktów przemocy¹⁵.

Następnym czynnikiem są wcześniejsze doświadczenia przemocy. Model ryzyka wystąpienia ludobójstwa¹⁶ pokazuje, że wcześniejsze zdarzenia o takim charakterze znacząco zwiększają prawdopodobieństwo ich ponownego wystąpienia¹⁷. Podejścia teoretyczne wykazują, że wykorzystanie w przeszłości agresji jako sposobu na rozwiązanie konfliktów sprawia, że zaczyna ona być postrzegana jako akceptowalna metoda ich rozwiązywania¹⁸. Jürgen Zimmerer dowodzi, że ludobójcze doświadczenia cesarskiej armii niemieckiej na terenach dzisiejszej Namibii¹⁹ zostały przeniesione do Europy za pomocą różnych mechanizmów społecznych i przyczyniły się do Holokaustu. Kolejnym, bardziej bezpośrednim mechanizmem transferu doświadczeń przemocy jest odwet za bycie ofiarą w przeszłości. W przypadku „ludobójstwa odwetowego” (*retributive genocide*) mamy do czynienia z sytuacją, gdy dawni poszkodowani z zemsty dokonują aktów przemocy, wskazać tu można np. ludobójstwo w Rwandzie w 1996 czy rzezie w Pendźbabwe w 1947 r.²⁰

Poza bodźcami sytuacyjnymi i kontekstem, jednym z kluczowych czynników prowadzących do przemocy jest to, w jaki sposób członkowie grup

¹² P. Glick, *Sacrificial Lambs Dressed in Wolves' Clothing...*, s. 11–42; B. Harff, *No Lessons Learned from the Holocaust?...*, s. 57–73.

¹³ M. Bilewicz, A. Stefaniak, *Can a Victim be Responsible? Antisemitic Consequences of Victimhood-based Identity and Competitive Victimhood in Poland*, [w:] *Responsibility. An Cross-disciplinary Perspective*, ed. by B. Bokus, Piaseczno 2013.

¹⁴ E. Staub, *The Roots of Evil...*

¹⁵ H.G. Kelman, *Violence without Moral Restraint. Reflections on the Dehumanization of Victims and Victimizers*, „Journal of Social Issues” 29, 1973, no. 4, s. 25–61.

¹⁶ B. Harff, *No Lessons Learned from the Holocaust?...*, s. 57–73.

¹⁷ H. Fein, *Accounting for Genocide after 1945. Theories and Some Findings*, „International Journal of Minority and Group Rights” 1, 1993, s. 79–106.

¹⁸ E. Staub, *The Psychology of Bystanders, Perpetrators, and Heroic Helpers*, s. 113–142.

¹⁹ J. Zimmerer, *The Birth of the Ostland out of the Spirit of Colonialism. A Postcolonial Perspective on the Nazi Policy of Conquest and Extermination*, „Patterns of Prejudice” 39, 2005, no. 2, s. 197–219.

²⁰ P.R. Brass, *The Partition of India and Retributive Genocide in the Punjab, 1946–47. Means, Methods, and Purposes 1*, „Journal of Genocide Research” 5, 2003, no. 1, s. 71–101.

się postrzegają. Według koncepcji grupowego zagrożenia (*group threat*)²¹ uprzedzenia wobec grupy mniejszościowej są związane z postrzeganiem zagrożenia z jej strony – bycia przez nią zdominowanym. Autorzy prac z tego nurtu podkreślają, że strach wywołuje sama obecność osób z grupy mniejszościowej. Badania sondażowe²² prowadzone w Europie pokazują, że uprzedzenia są większe w krajach, w których sytuacja ekonomiczna jest relatywnie gorsza oraz w których istnieją względnie liczniejsze grupy mniejszościowe.

Reasumując, przyczyn przemocy kolektywnej upatruje się w: 1) czynnikach ekonomicznych – złej sytuacji życiowej grupy sprawców, która wywołuje frustrację, nieuchronnie powodującą agresję; 2) agresywnej ideologii, która tłumaczy złą sytuację i jej przyczyny, wskazuje winnych i sugeruje rozwiązania zaistniałej sytuacji; 3) modelu zachowania i wcześniejszej przemocy, czyli istniejącym schematom postępowania i normom dopuszczających przemoc jako sposób rozwiązywania problemów; 4) dostrzeganym zagrożeniu ze strony grupy obcej (przyszłych ofiar), co mobilizuje do działania.

Zagrożenia międzygrupowe

Socjofunkcjonalna teoria uprzedzeń²³ zakłada, że różne grupy obce mogą być postrzegane jako stanowiące jakościowo inne zagrożenia. Na przykład społeczność silna, o wysokim statusie, ale nieliczna, za to z wrogimi zamiarami, będzie inaczej oceniana niż nawet bardzo liczna, jednak o niższym statusie od własnej. Według teorii Catherine Cottrell i Stevena Neuberga²⁴ postrzeganie różnych jakościowo zagrożeń ze strony grupy obcej wywołuje inne emocje międzygrupowe, a te z kolei stanowią podstawę odmiennych zachowań względem tych grup. Jednymi z podstawowych emocji w kontekście zachowań międzygrupowych są strach i gniew. Badania z zakresu etologii i biologii zachowania pokazują, że obie łączą się z reakcjami agresywnymi, ale jednocześnie różnią się charakterem wywoływanego zachowania, specyficznym kontekstem i biologicznym podłożem. Podobne wyniki przynoszą badania emocji

²¹ H. Blumer, *Race Prejudice as a Sense of Group Position*, „The Pacific Sociological Review” 1, 1958, no. 1, s. 3–7; L. Quillian, *Prejudice as a Response to Perceived Group Threat. Population Composition and Anti-immigrant and Racial Prejudice in Europe*, „American Sociological Review” 60, 1995, no. 4, s. 586–611.

²² H. Blumer, *Race Prejudice as a Sense of Group Position*, s. 3–7; L. Quillian, *Prejudice as a Response to Perceived Group Threat...*, s. 586–611.

²³ C.A. Cottrell, S.L. Neuberg, *Different Emotional Reactions to Different Groups. A Sociofunctional Threat-based Approach to “Prejudice”*, „Journal of Personality and Social Psychology” 88, 2005, no. 5, s. 770–789.

²⁴ Tamże.

międzygrupowych²⁵, pokazujące, że strach i gniew stanowią emocjonalną reakcję na inny typ zagrożenia wywoływanego przez grupę obcą.

Zintegrowana teoria międzygrupowych zagrożeń²⁶ opisuje dwa bardzo szerokie typy ryzyka, jakiego można oczekiwać ze strony grupy obcej, wywołujące specyficzne emocje względem ich przedstawicieli. Z jednej strony pojawiają się groźby realistyczne, tzn. zmniejszenie bezpieczeństwa i pogorszenie interesów grupy własnej, co prowadzi do odczuwania strachu. Grupa obca może być także postrzegana przez pryzmat symboliczny, jako stanowiąca zagrożenie dla wartości grupy własnej czy stylu życia, a to wywołuje gniew.

Funkcjonalność przemocy

Jeżeli przyjmiemy argumentację, że odmienne postrzeganie zagrożeń ze strony grupy obcej wywołuje różne emocje, a te prowadzą do innych intencji behawioralnych, to kolejnym logicznym krokiem powinno być stwierdzenie, że sam akt przemocy powinien mieć zróżnicowane funkcje i przebieg. Co ciekawe, większość badaczy zajmujących się przemocą międzygrupową analizuje to zjawisko zero-jedynkowo. Prace dotyczące prawdopodobieństwa wystąpienia ludobójstwa czy wojny koncentrują się na czynnikach ryzyka wystąpienia danego zjawiska. W większości przypadków nie poddaje się analizie tego, jak przemoc przebiega czy jaki ma charakter, a jedynie, czy zjawisko to występuje. Nie trudno jednak nie zauważyć, że akty przemocy zbiorowej mają różny charakter i dynamikę (np. Holokaust i ludobójstwo w Rwandzie). W nielicznych pracach poruszających ten temat autorzy poprzestają na opisie, nie wchodząc w odróżnienie potencjalnej funkcjonalności przemocy. Na przykład Charles Tilly swoją typologię aktów przemocy grupowej opiera na wymiarach większej lub mniejszej dostępności (czy też świadomości) bezpośrednich szkód oraz skonstrastowania dużej i małej koordynacji działań. Zaproponowane kategorie wydarzeń dobrze opisują różnorodność zjawiska i jego kontekstów, ale nie odnoszą się do funkcji, jakie w relacjach między dwoma grupami pełni przemoc²⁷.

W przypadku badań nad opisywanym zjawiskiem na poziomie indywidualnym od dłuższego czasu uwaga badaczy skupia się na roli, jaką agresja pełni w regulowaniu relacji między ludźmi. Klasyczny model zakłada kategoryzację

²⁵ D.M. Mackie, T. Devos, E.R. Smith, *Intergroup Emotions. Explaining Offensive Action Tendencies in an Intergroup Context*, „Journal of Personality and Social Psychology” 79, 2000, no. 4, s. 602–616.

²⁶ W.S. Stephan, C.W. Stephan, *An Integrated Threat Theory of Prejudice*, [w:] *Reducing Prejudice and Discrimination*, ed. by S. Oskamp, Philadelphia 2000, s. 23–45.

²⁷ Ch. Tilly, *The Politics of Collective Violence*.

zachowań agresywnych właśnie na podstawie ich funkcji i proponuje podział na zachowania wrogie i instrumentalne²⁸. Agresja wroga jest motywowana chęcią skrzywdzenia, skutkiem impulsywnego działania wynikającego z gniewu. Agresja instrumentalna jest głównie powiązana ze świadomym działaniem, planowaniem, a jej główną motywacją jest osiąganie określonych celów. Rozwój badań nad nimi przyniósł bardziej złożone modele²⁹, uwzględniające różne emocje, schematy uczenia się zachowań i motywacje. Także badania nad formami agresji czy indywidualnymi różnicami w jej okazywaniu promują koncepcje oparte na klasyfikacji form czy typów agresywnego zachowania³⁰. Perspektywa ta traktuje skłonność do różnych reakcji jako atrybuty jednostki, niemniej jednak w analizach uwzględnia się odmienne systemy regulacji tych zachowań³¹ oraz zakłada, że formy agresji w sposób znaczący zależą od sytuacji³².

Odmienne formy przemocy

Przyjęcie podobnej perspektywy w przypadku agresji międzygrupowej wydaje się uzasadnione, zwłaszcza w kontekście różnorodności przemocy międzygrupowej. Na przykład perspektywa innych mechanizmów powstawania przemocy instrumentalnej i wrogiej może wyjaśniać znaczące różnice pomiędzy pogromami w Kiszyniowie (1903) i Białymstoku (1906) – pojedynczymi wydarzeniami z tzw. drugiej fali pogromów antyżydowskich na terenie Imperium Rosyjskiego w latach 1903–1906. Pierwsze z tych wydarzeń były spontanicznym efektem podżegania, antysemitkiej atmosfery i religijnych uprzedzeń, drugie zaś zaplanowała i wspierała armia³³. Mimo że oba zdarzenia mają charakter pogromowy, to różnice leżące u ich podstaw mogły znacząco wpłynąć zarówno

²⁸ A.H. Buss, *The Psychology of Aggression*, New York 1961; S. Feshbach, *The Function of Aggression and the Regulation of Aggressive Drive*, „Psychological Review” 71, 1964, no. 4, s. 257.

²⁹ C.A. Anderson, B.J. Bushman, *The General Aggression Model. An Integrated Social-cognitive Model of Human Aggression*, „Annual Review of Psychology” 53, 2002, no. 1, s. 27–51.

³⁰ A.H. Buss, A. Durkee, *An Inventory for Assessing Different Kinds of Hostility*, „Journal of Consulting Psychology” 21, 1957, no. 4, s. 343–349; A.H. Buss, M. Perry, *The Aggression Questionnaire*, „Journal of Personality and Social Psychology” 63, 1992, s. 452–459.

³¹ A. Frączek, K. Konopka, M. Smulczyk, *Międzyplciowa oraz międzykrajowa specyfika gotowości do agresji wśród młodzieży*, „Przegląd Badań Edukacyjnych” 17, 2014, nr 2, s. 87–97.

³² K.A. Dodge, *The Structure and Function of Reactive and Proactive Aggression*, [w:] *The Development and Treatment of Childhood Aggression*, ed. by D.J. Pepler, K.H. Rubin, Hillsdale 1991, s. 201–218; J.M. Ostrov, R.J. Houston, *The Utility of Forms and Functions of Aggression in Emerging Adulthood. Association with Personality Disorder Symptomatology*, „Journal of Youth and Adolescence” 37, 2008, no. 9, s. 1147–1158.

³³ Inne ustalenia w zakresie pogromu białostockiego w 1906 r. prezentuje: A. Markowski, *Przemoc antyżydowska i wyobrażenia społeczne. Pogrom białostocki 1906 r.*, Warszawa 2018.

na ich odmienny przebieg, dynamikę, jak i efekty przemocy w trakcie zażść. Warto również odnotować spore różnice w liczbie ofiar, zwłaszcza rannych w trakcie zamieszek. Oba wydarzenia odróżnia też to, jaka część populacji żydowskiej była obiektem ataków, a przede wszystkim skala strat materialnych będących ich rezultatem³⁴.

Tabela 1. Porównanie struktury ludności pomiędzy guberniami oraz Kiszyniowem i Białymstokiem, gdzie doszło do pogromów³⁵

Wyszczególnienie	Gubernia besarabska	Kiszyniów	Gubernia grodzieńska	Białystok
Całkowita liczba ludności	1 935 412	108 483	1 603 409	66 032
Procentowy udział:				
Rosjanie	8%	27%	4%	10%
Ukraińcy	19%	3%	44%	> 0,001%
Białorusini	> 0,001%	> 0,001%	22%	3%
Żydzi	11%	46%	17%	62%
Rumuni/Mołdawianie	47,58%	17,59%	> 0,001%	> 0,001%
Polacy	0,6%	2%	10%	17%

W tabeli 1 zaprezentowano dane dotyczące struktury ludności w guberniach i leżących na ich terenach miastach, w których doszło do pogromów. Warto zwrócić uwagę, że pod wieloma względami strukturalnymi miasta te są podobne (wielkość ośrodka i guberni oraz wielkość żydowskiej populacji w mieście i guberni). Jeśli jednak spojrzymy na proporcje poszczególnych grup w mieście to zauważymy różnice w strukturze relacji pomiędzy grupami – skład etniczny zarówno guberni, jak i miast znacząco się różnią. W Białymstoku Żydzi stanowili większość ludności (62%), natomiast w Kiszyniowie byli grupą największą (46%), ale nie większością. Szczególną uwagę zwraca jednak fakt, że w obu przypadkach poza Żydami w mieście funkcjonowały jeszcze przynajmniej dwie duże grupy. Co ciekawe i czego sama struktura populacji nie wyjaśnia, w obu przypadkach zachowanie poszczególnych dużych grup było odmienne. Raporty z Kiszyniowa pokazują, że w pogromie brali udział

³⁴ *Pogroms. Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, ed. by J.D. Klier, Sh. Lambroza, Cambridge 2004; A. Markowski, *Pogromy, zajścia, ekscesy. Zbiorowe akty przemocy przeciw Żydom w Białymstoku pierwszych dekad XX wieku*, „Studia Judaica” 14, 2011, nr 1, s. 23–44.

³⁵ Na podstawie: *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis' nasielienija Rossijskoj Impierii 1897. Grodnien-skaja gubernija*, t. 1–4, Petersburg 1904 (dane dla gub. grodzieńskiej i Białegostoku); *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis' nasielienija Rossijskoj Impierii 1897. Biessarabskaja gubernija*, t. 1–4, Petersburg 1904 (dane dla gub. besarabskiej i Kiszyniowa).

przedstawiciele całej ludności chrześcijańskiej³⁶, w Białymstoku natomiast większość ludności polskiej (druga co do wielkości grupa w mieście) nie brała udziału w pogromie³⁷.

Podobnie duże różnice w dynamice i skutkach przemocy możemy zaobserwować w przypadkach pogromów, do których dochodziło w tym samym mieście. Za przykład weźmy Odessę³⁸. W przypadku zdarzeń, do których doszło w tym samym mieście w ciągu kilku czy kilkunastu lat, trudno jest mówić o znaczących różnicach w strukturze społecznej. Koncentrując się jednak na dynamice każdej z tych sytuacji międzygrupowych zanim doszło do pogromu i analizując motywacje sprawców, możemy zauważyć spore różnice. Pierwszy pogrom w Odessie z 1871 r., mimo pretekstów natury religijnej, był głównie wynikiem rywalizacji handlowej pomiędzy odeskimi handlarzami – Grekami i Żydami – oraz pogarszającej się sytuacji ekonomicznej tych pierwszych po wojnie krymskiej. Natomiast drugi pogrom, w 1905 r., był motywowany głównie tradycyjnym antysemityzmem oraz politycznymi i tożsamościowymi przesłankami (negatywnym postrzeganiem przez Rosjan reakcji Żydów na manifest październikowy i brak patriotyzmu). W przypadku wydarzeń z 1871 r. poza pobiciami głównie demolowano domy i sklepy żydowskie, natomiast w 1905 r. tłum koncentrował się na biciu i mordowaniu³⁹.

Model przemocy pogromowej – wstępne dane

Przedstawiony przegląd koncepcji i wyników badań nad przemocą kolektywną oraz wstępne wyniki badań pokazują, że sformułowanie nowego, wielowymiarowego modelu przemocy ma sens teoretyczny oraz potencjalnie może wyjaśnić wiele nieścisłości we wcześniejszych badaniach⁴⁰.

Pierwotnym założeniem niniejszego opracowania było zebranie bazy danych na temat różnych pogromów (jednostka obserwacji – pojedyncze wydarzenie), za pomocą której będzie możliwe zbudowanie pełnego modelu. Celem było zgromadzenie informacji zarówno na temat przebiegu samego wydarzenia, jak

³⁶ E.H. Judge, *Easter in Kishinev. Anatomy of a Pogrom*, New York 1992.

³⁷ S. Bender, *The Jews of Bialystok during World War II and the Holocaust*, London 2008, s. 16. Tekst znajdował się już w zaawansowanym stadium procesu redakcyjnego, kiedy wydana została publikacja inaczej wyjaśniająca przebieg i okoliczności pogromu białostockiego, por.: A. Markowski, *Przemoc antyżydowska i wyobrażenia...*

³⁸ *Pogroms. Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ M. Winiewski, *Analiza przemocy kolektywnej z perspektywy psychologii społecznej. Próba integracji*, [w:] *Przemoc antyżydowska i konteksty akcji pogromowych na ziemiach polskich w XX wieku*, red. K. Zieliński, K. Kijek, Lublin 2016, s. 47–64.

i ogólnych danych strukturalnych. Na ich podstawie będzie można stworzyć model pozwalający ustalić, jakie czynniki związane są z określonymi formami przemocy pogromowej. Niestety, proces zbierania materiałów okazał się bardziej złożony i żmudny niż pierwotnie zakładano. W chwili obecnej w bazie danych nie ma wystarczającej ilości pełnych informacji oraz liczby przypadków potrzebnych do tego, aby przeprowadzić bardziej złożone analizy i testować założone modele. Z tego względu zgromadzony materiał dotyczący pogromów na ziemiach polskich uzupełniono wcześniejszymi, bardziej ogólnymi ustaleniami Shlomo Lambrozy⁴¹ na temat fali pogromów w 1905 r. w Imperium Rosyjskim.

Użyteczność przemocy z perspektywy sprawców – fala pogromów 1905 r.

Analizy Shlomo Lambrozy⁴² oparte są na prostej bazie danych zbudowanej na poziomie guberni (każdy przypadek opisuje pojedynczą gubernię). Baza zawiera informacje o liczbie pogromów, ofiar, dane strukturalne na temat rolnictwa, przemysłu i ludności, i jest w dużej mierze oparta na wyliczeniach Leo Motzkina⁴³ oraz danych ze spisu powszechnego z 1897 r. Autor wyliczył serię złożonych wskaźników, które nie wydają się zbyt użyteczne, gdyż łączą w sobie odrębne teoretyczne konstrukty. Dodatkowo sposób ich tworzenia wydaje się nieco zbyt złożony (oparty na analizach czynnikowych) w stosunku do liczebności próby.

Dla analizy czynników związanych z formami przemocy pogromowej uwzględnione zostały następujące wskaźniki.

1) Procent Żydów w populacji – zmienną tę możemy potraktować jako operacjonalizację opisanego wcześniej zagrożenia grupowego⁴⁴, czyli sytuacji, w której większość postrzega mniejszość jako zagrażającą swojej pozycji. Wraz ze wzrostem różnicy liczebności członków mniejszości i większości zagrożenie się zwiększa.

2) Procent rzemieślników wśród populacji żydowskiej – zmienną tę możemy potraktować jako wskaźnik realnej konkurencji pomiędzy grupami. Ze względu zarówno na ogólną strukturę zawodową populacji, jak i prawa dotyczące możliwości zawodowych ludności żydowskiej w strefie osiedlenia wydaje się, że proporcja Żydów zajmujących się rzemiosłem może stanowić o tym, jak duża była konkurencja pomiędzy grupami na rynku zawodowym.

⁴¹ Sh. Lambroza, *The Pogrom Movement in Tsarist Russia, 1903–06*, New Jersey 1981, niepublikowana praca doktorska, Rutgers University.

⁴² Tamże.

⁴³ *Die Judenpogrome in Russland*, red. L. Motzkin, Köln 1909.

⁴⁴ H. Blumer, *Race Prejudice as a Sense of Group Position*, s. 3–7.

3) Procent ziemi w guberni posiadanej przez Żydów – ten wskaźnik traktować możemy jako operacjonalizację opisanego na początku zagrożenia symbolicznego. Ograniczenia w posiadaniu ziemi i zamieszkiwaniu w wioskach rolniczych praktycznie wykluczały Żydów z tego obszaru działalności. Zakładamy więc, że posiadanie nawet niewielkich obszarów ziemi przez Żydów mogło być spostrzegane przez lokalną ludność jako zagrożenie dla *status quo*, a tym samym dla uświęconych tradycją wartości.

4) Proporcja osób piśmiennych w ogólnej populacji – zmienna ta może zostać potraktowana jako operacjonalizacja ogólnego poziomu wykształcenia, zazwyczaj łączonego w wielu badaniach z ogólnie ujętymi uprzedzeniami. W przypadku analizowanego zbioru danych może zostać potraktowana jako sposób na walidację uzyskanych wyników.

W celu pomiaru nasilenia przemocy, jej dotkliwości oraz różnych form w analizach uwzględnione zostały cztery wskaźniki. Dwa podstawowe to liczba pogromów w guberni oraz liczba ofiar. Dwa kolejne to wskaźnik przeciętnej brutalności pogromu w prowincji, oparty na stosunku liczby ofiar do liczby pogromów oraz wymiar materialnej przemocy, czyli oszacowanie strat materialnych w stosunku do liczby pogromów w prowincji.

W celu określenia związku pomiędzy zmiennymi obliczone zostały współczynniki korelacji. Ze względu na małą próbę i przypadki odstające (pojedyncze gubernie o bardzo niskich lub bardzo wysokich wskaźnikach) zamiast klasycznego testowania istotności współczynników korelacji zastosowano metodę obliczania przedziału ufności na podstawie ponownego pobierania próby ze zwracaniem. Pozwala to przy tak małej próbie z większą precyzją określić, czy dana relacja faktycznie zachodzi w populacji. Z racji niewielkiej próby warto skupić się głównie na interpretacji kierunku zależności i samego faktu jej wystąpienia, nie zaś na sile związku. W przypadku przedziałów ufności interpretować należy te wyniki, których dolna i górna granica nie zawiera wartości zero. Można wtedy stwierdzić, że z określonym prawdopodobieństwem wynik zawiera się w ustalonym przez nas przedziale⁴⁵. Specyfika bazy danych nie pozwala na bardziej złożone analizy, które przykładowo pozwoliłyby na uwzględnienie współzmienności predyktorów lub na analizę większej liczby zmiennych charakteryzujących przemoc jednocześnie.

Analizując dane, pomimo ich ograniczeń, warto najpierw zwrócić uwagę na ich ogólną strukturę. Podstawowym wnioskiem, jaki można postawić na podstawie wyników, jest to, że poszczególne aspekty przemocy są powiązane z różnymi charakterystykami prowincji (w tabeli 2 przedstawiono wyniki analiz korelacji).

⁴⁵ E.W. Noreen, *Computer-Intensive Methods for Testing Hypotheses. An Introduction*, New York 1989.

T a b e l a 2. Korelacje aspektów przemocy ze strukturą guberni

Wyszczególnienie	Liczba pogromów	Liczba ofiar	Liczba ofiar/ liczba pogromów	Straty/liczba pogromów
% Żydów w populacji	-0,46	-0,64	0,39	-0,04
CI	-0,83 : 0,01	-0,24 : 0,46	-0,28 : 0,72	-0,71 : 0,45
% umiejących pisać i czytać	-0,32	-0,12	0,29	-0,31
CI	-0,72 : -0,17	-0,50 : 0,61	-0,47 : 0,83	-0,64 : -0,08
% rzemieślników wśród Żydów	-0,12	-0,15	0,48	-0,16
CI	-0,77 : 0,23	-0,48 : 0,47	0,01 : 0,74	-0,62 : 0,14
% ziemi posiadanej przez Żydów	0,51	0,61	-0,12	-0,07
CI	0,24 : 0,94	-0,13 : 0,92	-0,59 : 0,41	-0,33 : 0,49

Legenda: 95% przedziały ufności zostały wyliczone na podstawie 15 tys. prób ze zwracaniem (*bootstrap*), z uwzględnieniem skrzywienia; CI (przedziały ufności); wyboldowano wyniki istotne statystycznie.

Analizy pokazują, że liczba pogromów (niezależnie od skali i charakteru wydarzenia) związana jest poziomem analfabetyzmu w guberni. Im większa część społeczeństwa potrafi czytać i pisać, tym mniejsza liczba pogromów. Gdy mowa o związku częstości przemocy z analfabetyzmem, wynik ten jest o tyle ciekawy, że można go potraktować na poziomie behawioralnym jako dowód na relację pomiędzy edukacją a uprzedzeniami, widoczną w wielu badaniach⁴⁶.

Kolejnym wynikiem jest dodatni związek liczby pogromów z procentem ziemi posiadanej przez ludność żydowską. Ta relacja wydaje się być szczególnie ciekawa z perspektywy wstępnych hipotez odnoszących się do postrzegania zagrożenia ze strony mniejszości. Zmienna – procent ziemi posiadanej przez Żydów – ma niewielki zakres (od 0 do 5%), co dodatkowo pozwala rozumieć ten wynik w kategoriach symbolicznych. Żydzi posiadający ziemię w poszczególnych prowincjach byli niewątpliwie marginesem, a jednak im większym zarządzali obszarem, tym częściej dochodziło do pogromów. Zaobserwowaną zależność i brak związku z innymi wymiarami przemocy możemy interpretować w kategoriach symbolicznej odpowiedzi na łamanie tabu i krytykę Żydów jako naruszających pewien ustalony porządek.

Za bezpośredni wskaźnik brutalności wydarzeń możemy uznać liczbę ofiar całej fali pogromów w określonej guberni. Wskaźnik ten, mimo że bardzo prosty do zrozumienia, ma problematyczny rozkład, w niektórych bowiem

⁴⁶ U. Wagner, A. Zick, *The Relation of Formal Education to Ethnic Prejudice: Its Reliability, Validity and Explanation*, „European Journal of Social Psychology” 25, 1995, no. 1, s. 41–56.

provincjach doszło do zaledwie kilku pogromów, a w innych do aż kilkuset. W związku z tym przy wyciąganiu wniosków w tym przypadku należy zachować ostrożność. Wyniki pokazują, że liczba ofiar śmiertelnych w prowincji nie jest związana z żadnym ze strukturalnych czynników. Nieco bardziej złożonym wskaźnikiem brutalności jest średnia liczba ofiar w pogromie dla każdej z guberni. Analizując relacje pomiędzy brutalnością pogromów a zmiennymi strukturalnymi, można zaobserwować pozytywny związek brutalności z proporcją rzemieślników wśród populacji żydowskiej określonej guberni. Jak zaznaczyłem wcześniej, zakładać można, że świadczy on o bezpośredniej rywalizacji pomiędzy tymi społecznościami. Dodatkowo, co ciekawe, ten wskaźnik ma spory zakres (10–20%). Wynik ten można interpretować zatem jako dowód, że brutalność przemocy jest bezpośrednim wynikiem realnego konfliktu interesów i konkurencji pomiędzy grupami.

Ostatnią zmienną uwzględnioną w analizach była średnia kwota oszacowanych strat (ich wielkość dzielona przez liczbę pogromów). W przypadku tej zmiennej zanotowany został ujemny związek z wykształceniem. Oznacza to, że straty materialne były względnie najniższe tam, gdzie populacja ogólna była relatywnie lepiej wykształcona.

Reasumując, wyniki potwierdzają hipotezę, że charakter przemocy jest związany ze strukturą społeczno-ekonomiczną regionu. Część relacji między przemocą a charakterystykami populacji można interpretować w kategoriach realistycznych i symbolicznych konfliktów⁴⁷. W prowincjach, gdzie istniał najsilniejszy realny konflikt pomiędzy konkurującymi ze sobą grupami dochodziło do najkrwawszych aktów przemocy, natomiast w tych regionach, gdzie zdarzały się najsilniejsze konflikty symboliczne, przemoc też miała wymiar raczej symboliczny i zdecydowanie mniej krwawy⁴⁸.

Specyfika przemocy pogromowej i jej uwarunkowania

Celem projektu *Pogromy. Przemoc kolektywna wobec Żydów na ziemiach polskich w XIX–XX wieku i jej wpływ na relacje polsko-żydowskie. Historia, pamięć, tożsamość* jest pierwsze w Polsce całościowe opracowanie tematyki pogromów antyżydowskich w aspekcie historycznym, politologicznym i kulturowym. Baza

⁴⁷ M. Sherif et al., *Intergroup Conflict and Cooperation. The Robbers Cave Experiment*. Norman, Oklahoma, University Book Exchange 1961; tegoż, *Superordinate Goals in the Reduction of Intergroup Conflict*, „American Journal of Sociology” 1958, s. 349–356; W.S. Stephan, C.W. Stephan, *An Integrated Threat Theory of Prejudice*, s. 23–45.

⁴⁸ O ile brak wyniku czy jego nierzetelność nie mogą być traktowane jako dowód na brak zależności, warto podkreślić, że w obu przypadkach są one minimalne (liczba pogromów i proporcja rzemieślników oraz krwawość pogromu i proporcja ziemi w żydowskich rękach).

danych, którą stworzyliśmy i nadal rozwijamy, miała za zadanie umożliwić jak najszersze opisanie antyżydowskiej przemocy zbiorowej na terenach polskich.

Baza danych⁴⁹

W bazie danych obserwacją jest pojedyncze wydarzenie – pogrom. Każde wydarzenie opisane jest w formie encyklopedycznego hasła oraz zakodowane według kilkudziesięciu kryteriów, które składają się na zmienne opisujące każdy z pogromów. Technicznie rzecz ujmując, kilkunastu specjalistów⁵⁰ opracowuje zagadnienia związane z poszczególnymi przypadkami przemocy antyżydowskiej, a efektem ich pracy jest katalog tych zdarzeń. W chwili obecnej mamy ok. 68 opisanych przypadków z lat 1805–1946⁵¹. Jak już wspomniałem, do części założonych analiz potrzebujemy zarówno większej liczby przypadków, jak i pełniejszych informacji na temat już opisanych w bazie zdarzeń. Obecnie zgromadzone dane są wystarczające do przeprowadzenia analiz, które pozwolą odpowiedzieć jedynie na kilka postawionych wcześniej pytań. W pierwszej kolejności baza danych umożliwiła ustalenie tego, czy charakter przemocy jest zróżnicowany. Celem analiz było stworzenie kategoryzacji pogromów na podstawie charakterystyki przemocy. Ze względu na niewiele danych kontekstowych (np. dokładnych informacji o demografii) dalsze badania pozwoliły jedynie na wstępną walidację uzyskanych wniosków, czyli pokazanie, że otrzymana typologia przemocy jest związana z kontekstem, np. sytuacją polityczną, ideologią czy zaangażowaniem elit.

Charakterystyka przemocy

W celu analizy struktury przemocy w bazie uwzględniono kilka zmiennych opisujących wydarzenie. Z racji niekompletności danych i próby w analizie uwzględniono maksymalnie wiarygodne i jednocześnie dość proste wskaźniki:

1) zabici – zmienna dychotomiczna opisująca, czy podczas pogromu doszło do jakiegokolwiek zabójstwa;

⁴⁹ Chodzi o bazę pt. *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Słownik encyklopedyczny*, red. A. Markowski, M. Szugiero (przyp. red.).

⁵⁰ Autorami materiałów zawartych w bazie są: Aleksandra Oniszczuk, Andrei Zamoiski, Anna Dawidowicz, Anna Magdzińska, Anna Bartnik, Artur Markowski, Kamil Kijek, Katarzyna Person, Konrad Zieliński, Krzysztof Buchowski, Marcin Soboń, Monika Biesaga, Zofia Trębacz, Moritz Nagel, Aleksandra Czerniawska.

⁵¹ Baza danych jest nadal w trakcie opracowania. Liczba przypadków jest zmienna, niektóre dane są bowiem niepełne.

2) beczeszczanie miejsc kultu – zmienna opisująca, czy w trakcie pogromu doszło do jakiegokolwiek aktu wandalizmu skierowanego przeciwko obiektom związanym z kultem;

3) gwałty – czy w trakcie pogromu dochodziło do gwałtów;

4) Okrucieństwo – czy zanotowano akty tortur, znęcania się i stosowania wyjątkowo okrutnej przemocy.

Ze względu na niewielką wariancję zmiennych opisujących akty rabunków czy demolowania żydowskiej własności zmienne te nie zostały uwzględnione w analizie.

Struktura przemocy – cztery typy pogromów

W celu określenia struktury przeprowadzono dwustopniową analizę skupień. Procedury te służą do określania, na podstawie podobieństwa, grupy przypadków, które można zaklasyfikować do jednej kategorii – skupienia. Dwustopniowy proces pozwala w pierwszym kroku, za pomocą hierarchicznego algorytmu, ustalić prawdopodobną liczbę skupień oraz ich wstępne centra (na podstawie macierzy dystansów), a następnie – za pomocą procedury k-średnich (bardziej stabilnej metody – niezależnej od kolejności przypadków w bazie) – finalną przynależność każdego z przypadków do wcześniej określonych skupień⁵².

Przeprowadzone analizy wykazały, że z dużym prawdopodobieństwem (i przy znacznej stabilności rozwiązania) obecne przypadki w bazie danych możemy przypisać do czterech kategorii (skupień).

T a b e l a 3. Typy pogromów – rozwiązanie z czterema skupieniami

Skupienia	1		2		3		4		Całość	
	„Łagodny”		„Śmiertelny”		„Brutalny”		„Antyreligijny”		nie	tak
	nie	tak	nie	tak	nie	tak	nie	tak	nie	tak
Zabici	100%	0	0	100%	0	100%	64%	36%	29	39
Beczeszczanie	100%	0	100%	0	36,8%	63%	0	100%	45	23
Gwałty	90%	10%	100%	0	42%	58%	100%	0	55	13
Okrucieństwo	100%	0	100%	0	0	100%	100%	0	49	19
Liczebność	20		18		19		11		68	

Skupienia zostały nazwane zgodnie z ich głównymi charakterystykami. Skupienie pierwsze zawiera pogromy „łagodne”, to jest takie, podczas których nie było żadnych ofiar śmiertelnych, nie odnotowano aktów desakralizacji miejsc

⁵² M.S. Aldenderfer, R.K. Blashfield, *Cluster Analysis*, Beverly Hills 1984; G.W. Milligan, *An Examination of the Effect of Six Types of Error Perturbation on Fifteen Clustering Algorithms*, „Psychometrika” 45, 1980, s. 325–342.

kultu, raczej nie dochodziło do gwałtów, jak również do przypadków szczególnego okrucieństwa. Skupienie nazwane przez nas pogromem „śmiertelnym” mieści wydarzenia, podczas których zabijano, natomiast nie stosowano innych aktów przemocy. Pogromy „brutalne” charakteryzują się wyjątkowym okrucieństwem uczestników wykorzystujących wszystkie typy przemocy. Ostatnie, relatywnie najmniejsze skupienie, to pogrom „antyreligijny”, którego główną cechą jest desakracja miejsc kultu.

Następnym krokiem w analizach była próba walidacji otrzymanego rozwiązania, czyli określenia, czy uzyskane „typy” pogromów są w jakiś sposób związane z innymi obiektywnymi zmiennymi zakodowanymi w bazie. W tym celu poddano analizie otrzymane skupienia pod względem innych zmiennych w bazie, odnośnie do których wpływ mógł skrzywić otrzymane skupienia lub wyjaśnić ich skład. Przeprowadzono analizy wariancji, porównując średnią populację miasta i regionu w każdym ze skupień. Analizy wykazały brak istotnych różnic. Oznacza to, że pogromy różnych typów występowały z podobną częstotliwością niezależnie od wielkości miejscowości. Porównano również zdarzenia w kolejnych latach. Badanie to wykazało istotny (choć niewielki) efekt⁵³. Analiza *post hoc*⁵⁴ pokazała, że jedyne istotne różnice czasu obserwujemy dla pogromów „łagodnych”, do których z czasem dochodziło relatywnie rzadziej niż do innych typów. Warto jednak podkreślić, że wszystkie one występują niezależnie od ujętego w naszej bazie okresu.

Ostatnią przetestowaną zmienną była liczba zabitych. W tej analizie porównano jedynie trzy kategorie pogromów, w których dochodziło do zabójstw (tym samym wykluczając pogromy „łagodne”). Analizy jednoznacznie pokazały, że jedyną odstającą kategorią są pogromy „brutalne”, podczas których zabito znacząco więcej osób⁵⁵.

Charakterystyka typów przemocy

Aby ocenić, jakie cechy charakterystyczne mają poszczególne typy pogromów, przeanalizowano szereg modeli regresji wielonominalnej. Metoda ta pozwala na określenie, za pomocą różnego typu predyktorów, jakie jest

⁵³ Efekt dla roku $F(3,64) = 3,48$; $p = 0,02$, $\eta_p^2 = 0,14$.

⁵⁴ Ze względu na małą liczebność jednej z kategorii do oceny istotności pojedynczych porównań użyta została procedura *bootstrap* – wielokrotne ponowne pobieranie próby ze zwracaniem (zastosowano tysiąc prób).

⁵⁵ Efekt $F(2,45) = 4,03$; $p = 0,02$; $\eta_p^2 = 0,15$. W pogromach „śmiertelnych” zabito średnio ($M = 71,27$; $SD = 164,84$; w zakresie 1–650), w pogromach „brutalnych” ($M = 1195,84$; $SD = 2153,12$; w zakresie 0–7800), w pogromach „antyreligijnych” ($M = 20,82$; $SD = 32,79$; w zakresie 0–75) osób.

prawdopodobieństwo zaklasyfikowania przypadku (tu konkretnego pogromu) do określonej kategorii w porównaniu do kategorii odniesienia. Jak już wspomniano, ze względu na kłopoty z wielkością próby oraz brakami danych do analiz użyto jedynie części dostępnych zmiennych⁵⁶.

Zmienne użyte do przewidywania przemocy dotyczą dwóch głównych aspektów zdarzenia.

1) Przede wszystkim organizacji pogromu i jego przebiegu: **organizacja** – czy pogrom był w jakikolwiek sposób organizowany (1 – tak, 0 – nie); **armia – udział** – czy armia (i/lub policja) brała aktywny udział w pogromie (1 – tak, 0 – nie); **armia – tłumienie** – czy armia (i/lub policja) tłumiała pogrom (1 – tak, 0 – nie). Dwie zmienne dotyczyły lokalnych elit – kodowane podobnie do poprzednich zmiennych opisują zaangażowanie lokalnych przywódców społeczności (formalnych i nieformalnych) w organizację, podżeganie do pogromu (**elity – udział**) i nawoływanie do zaprzestania przemocy (**elity – tłumienie**). Warto podkreślić, że zarówno obie zmienne dotyczące służb mundurowych, jak i te dotyczące liderów społeczności nie są ze sobą związane.

2) Ponadto zmienne te dotyczą sytuacji politycznej: **antysemityzm** – czy grupy lub organizacje polityczne stosowały antysemicką retorykę i nawoływały do pogromu (1 – tak, 0 – nie); **kontrola** – czy grupa etniczna lub narodowa pogromszczyków w trakcie pogromu była pod kontrolą innej grupy lub państwa, np. okupacja, zabory itd. (1 – tak, 0 – nie).

T a b e l a 4. Modele regresji wielonominalnej

Wyszczególnienie	„Śmiertelny”	„Brutalny”	„Antyreligijny”	Nagelkerke R ²
Organizacja	1,57 (0,70)*	1,15 (0,67)	0,80 (0,77)	0,09
Armia – udział	0,85 (0,66)	2,55 (0,88)**	0,59 (0,76)	0,17
Armia – tłumienie	-0,62 (0,66)	-1,65 (0,70)*	-0,47 (0,76)	0,10
Elity – udział	1,16 (0,73)	1,49 (0,72)*	0,83 (0,84)	0,08
Elity – tłumienie	-1,09 (0,67)	-3,29 (1,12)**	0,15 (0,77)	0,25
Antysemityzm	1,55 (0,71)*	1,64 (0,70)*	0,91 (0,80)	0,11
Kontrola	0,18 (0,66)	1,18 (0,59)*	-0,57 (0,82)	0,09

Legenda: kategorią odniesienia jest pogrom „łagodny”, *p<0,05; **p<0,01; wyboldowano wyniki istotne statystycznie.

⁵⁶ Selekcji dokonano według kryterium pełności danych, a następnie ze względu na ograniczenia wynikające z liczby potencjalnych predyktorów w modelu odrzucono po wstępnych analizach część zmiennych. Finalnie dla każdego predyktora został stworzony odrębny model. Dla przejrzystości analiz wybrano zmienne niezależne, które we wstępnych analizach okazały się być ze sobą relatywnie niezwiązane.

Przy interpretacji analizy przyjęto jako kategorie odniesienia pogromy „łagodne”, współczynniki regresji można interpretować podobnie – jako korelacje, patrząc na znak i istotność związku. Siłę korelacji możemy zaś ocenić na podstawie pseudo R^2 Nagelkerke (0,06 – mały, 0,03 – średni).

Pogromy „śmiertelne” wyróżniają dwie zmienne: związana z organizacją i antysemską agitacją. Oznacza to, że jeśli pogrom był wynikiem zaplanowanej czy zorganizowanej akcji oraz jeśli nawoływano do niego, wykorzystując antysemską retorykę, prawdopodobieństwo, że był to pogrom „śmiertelny” wzrasta w porównaniu do „łagodnego”. Co ciekawe, organizacja zająć nie jest czynnikiem, który zwiększa prawdopodobieństwo wystąpienia pogromów „brutalnych” i „antyreligijnych”. Te pierwsze charakteryzuje zaangażowanie armii lub policji w organizację pogromu i jednocześnie niższa aktywność związana z działaniami ograniczającymi przemoc. Również większa antysemska propaganda i zaangażowanie lokalnych elit w nawoływanie do przemocy oraz brak przeciwdziałania jej są czynnikami zwiększającymi prawdopodobieństwo, że wydarzenia przyjmą brutalny charakter. Ostatnim i relatywnie ważnym czynnikiem, który wyróżnia brutalną przemoc, jest fakt, że grupa, z której wywodzą się pogromszczy, znajduje się pod obcą kontrolą. Warto dodatkowo podkreślić, że po pierwsze relatywnie najsilniej związanym czynnikiem jest brak zaangażowania lokalnej elity w przeciwdziałanie przemocy, po drugie zaś kontrola grupy obcej nad pogromszczykami, zaangażowanie armii czy policji w organizację pogromu oraz brak zaangażowania przywódców społeczności w przeciwdziałanie przemocy są relatywnie unikalnymi predyktorami przemocy brutalnej⁵⁷.

Żaden z opracowanych modeli nie okazał się istotny w przypadku zająć „antyreligijnych”. Tym samym ten typ wydaje się relatywnie najbardziej podobny do pogromów „łagodnych”. Prowadząc jednak analizy z uwzględnieniem innych kategorii, można zauważyć trend związany z kontrolą grupy obcej. Wydaje się, że w porównaniu do pozostałych kategorii pogromy „antyreligijne” są skorelowane z niewystępowaniem sytuacji, w której grupa pogromszczyków jest pod wpływem lub kontrolą innych grup. Oczywiście wyniki te należy traktować z wyjątkową ostrożnością, ze względu na niewielką liczebność tej kategorii.

⁵⁷ Można to zaobserwować, porównując współczynniki dla poszczególnych kategorii. Dodatkowo konkluzję tę można wysnuć na podstawie modeli, w których stosuje się inne kategorie odniesienia.

Podsumowanie

Przedstawione w niniejszym rozdziale argumenty teoretyczne oraz powtórne badania pogromów z 1905 r. i wstępne analizy bazy danych pogromów na ziemiach polskich pozwalają stwierdzić kilka zależności.

Po pierwsze, koncepcje z zakresu psychologii społecznej opisujące relacje międzygrupowe sugerują, że intencje zachowania (jak i samo zachowanie) względem grupy obcej jest zależne od tego, w jaki sposób jest ona postrzegana⁵⁸. Analizy przemocy i agresji, czy agresywności, na poziomie indywidualnym oparte są na koncepcjach różnorodności form przemocy wynikającej z innych uwarunkowań albo asymetrii relacji (np. w kontekście intymnych związków⁵⁹). Argumenty te przemawiają za postawieniem tezy, że odmienne relacje oraz ich struktura w obrębie danej społeczności może w przypadku konfliktu prowadzić do innego typu zachowań przemocowych.

Ponadto przeprowadzone analizy bazy danych pogromów 1905 r. w Imperium Rosyjskim pokazują, że na poziomie guberni różne formy przemocy i jej efekty związane są ze strukturą społeczno-ekonomiczną regionu. Wyniki te można interpretować w świetle zarysowanej na początku artykułu teorii zagrożeń. Gubernie, w których Żydzi stanowili relatywnie wysokie zagrożenie symboliczne – posiadali więcej ziemi – doświadczyły znacząco więcej pogromów (niezależnie od liczby ofiar). Można więc stwierdzić, że przemoc w tym wypadku miała wymiar raczej symboliczny. Z kolei tam, gdzie dochodziło do realnego konfliktu interesów – był relatywnie wysoki odsetek żydowskich rzemieślników – pogromy były wyjątkowo krwawe. Można więc stwierdzić, że przemoc miała wymiar utylitarny.

Analizy stworzonej bazy przynoszą dwa bardzo ważne wnioski. Po pierwsze, przemoc stosowana w trakcie zajęć pozwala na wyodrębnienie czterech kategorii pogromów. Po drugie zaś na to, jaki typ zajęcia wystąpił wpływają w pewnym stopniu: struktura sytuacji, relacje międzygrupowe i rozpowszechniana ideologia.

Cztery opisane kategorie wskazują dość wyraźnie, że dynamika sytuacji może być kluczowa dla zrozumienia tego, czym jest pogrom, jakie są jego przyczyny i konsekwencje. Pogrom „łagodny”, mimo że nie charakteryzuje go żadna specyficzna forma przemocy (w odróżnieniu od pozostałych typów), wydaje się niezwykle ciekawą kategorią. Pozwala na postawienie kilku hipotez wyjaśniających tę formę przemocy. Przykładowo, można ten typ traktować

⁵⁸ M. Winiewski, *Analiza przemocy kolektywnej z perspektywy psychologii społecznej. Próba integracji*, s. 47–64.

⁵⁹ M.P. Johnson, *Conflict and Control Gender Symmetry and Asymmetry in Domestic Violence*, „Violence Against Women” 12, 2006, no. 11, s. 1003–1018.

jako formę symbolu realnej przemocy ze strony większości względem Żydów, przypominającej o tym, by trzymali się swojego miejsca i nie naruszali *status quo*. Dalsze wyniki wydają się to potwierdzać. Ta forma przemocy jest w mniejszym stopniu zorganizowana, nie wynika z ideologii czy sytuacji politycznej, a lokalne elity oraz służby w większym stopniu zaangażowane są w przeciwdziałanie jej. W przypadku pogromów „śmiertelnych”, choć te nie charakteryzują się ponadprzeciętną brutalnością, widać dwie specyficzne cechy – jest to przemoc, u podłoża której leży aktywna antysemitcka agitacja i jest ona w realny sposób zorganizowana (przez prowokatorów czy bojówkaczy). Wyjątkowo bezwzględny aktami przemocy, pochłaniającymi wiele ofiar, w czasie których dochodzi do gwałtów, aktów okaleczania i tortur, są pogromy „brutalne”. Wyniki pokazują dość jednoznacznie, że poza antysemitcką ideologią, która towarzyszy całej sytuacji, kluczowymi elementami jest brak reakcji ze strony lokalnych elit i armii lub ich aktywny udział w zajściach. Może to świadczyć o upadku norm jako przyczynie tego typu wydarzeń. Dodatkową przyczyną, która się tu wybija, jest obecność obcej kontroli, a co za tym może iść – dodatkowe źródło frustracji. Warto podkreślić, że oba te czynniki, czyli upadek państwa i frustracja wywołana porażką, są podkreślane w analizach czynników ryzyka wystąpienia ludobójstwa przeprowadzonych przez Barbarę Harff⁶⁰. Ostatnią wyodrębnioną kategorią są pogromy „antyreligijne”, w których jednym z motywów przemocy była desakracja miejsc i obiektów kultu. Z uwzględnionych dodatkowych zmiennych wart podkreślenia wydaje się jedynie brak związków z nowoczesną ideologią antysemitcką. Ten stan rzeczy można próbować wyjaśnić dość wyraźnym rozróżnieniem pomiędzy antysemityzmem politycznym, który leżał u podłoża agitacji antyżydowskiej, a religijnie motywowanym antyjudajzmem⁶¹.

Warto pamiętać, że przedstawione wyniki są jedynie wstępem do dalszych analiz i mogą służyć jako inspiracja do testowania nowych hipotez. Powyższe analizy dają silne przesłanki do uwzględnienia w dalszych badaniach różnorodności przemocy oraz odmiennej motywacji wydarzeń. W świetle zaprezentowanych materiałów można dojść do wniosku, że rozpatrując przemoc pogromową, należy wziąć pod uwagę kontekst dynamiki relacji międzygrupowych, a co za tym idzie – typ przemocy oraz jej funkcję.

⁶⁰ B. Harff, *No Lessons Learned from the Holocaust?...*, s. 57–73.

⁶¹ S. Buryła, *Antyjudajizm czy antysemityzm? Kilka znaków zapytania*, „*Studia Judaica*” 7, 2004, nr 1, s. 95–110; M. Bilewicz, M. Winiewski, M. Kořta, A. Wójcik, *Harmful Ideas. The Structure and Consequences of Anti-Semitic Beliefs in Poland*, „*Political Psychology*” 34, 2013, no. 6, s. 821–839.